

Darius Staliūnas. **Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta.** Vilnius: Mintis, 2008. 144 p.: iliustr.

Taip ir magą šias trumpas pastabas pradėti klausimu, stilistiškai pamėgdžiojančiu recenzuojamos knygos antrašte. Istoriografinė ar kultūrinės atminties studija? Dariaus Staliūno naujausia knyga, kai kurių kolegų istorikų jau spėta pakrikštyti pirmąją atminties studijų kregždę Lietuvoje, žinoma, nusipelno dėmesio ne tik dėl to. Aišku, tai anaipso ne pirmas tokio pobūdžio lietuviškas tekstas. Knygos autorius yra „prikišęs nagus“ ne prie vieno šiai itin plačiai ir įdomiai temai skirto leidinio (turbūt pirmuoju tokiu leidiniu reikėtų laikyti: Sirutavičius V., Staliūnas D. (red.). 2001. *Nacionalizmas ir emocijos (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.). Lietuvių Atgimimo istorijos studijos* 17. Vilnius: LII leidykla) ar konferencijos rengimo (Lietuvos istorijos instituto ir VU Istorijos fakulteto 2006 m. gruodžio 18 d. surengta mokslinė konferencija „Lietuviškieji atminties ženklai“), taigi, be abejonės, yra vienas aktyviausių Lietuvos istorikų, besidominčių bei nuosekliai plėtojančių Lietuvoje dar gana naują, o Vakaruose jau senokai puoselėjamą „atminties kultūros“ ar „atminties politikos“ tyrimų tradiciją. Žinoma, tai išties kol kas didžiausia (nors ir nedidelės apimties, tik 143 psl.) tokio pobūdžio studija, skirta vieno fenomeno – 1863–1864 m. sukilimo – nuosekliai analizei.

Ši analizė atliekama remiantis iš esmės dviem pūviais – chronologiniu (sukilimo suvokimo kaita nuo jo pabaigos „tautinio atgimimo epochoje“, tarpukariu, sovietmečiu ir dabartiniu laikotarpiu, žvelgiant per ideologinių paradigmu modelio prizmę) ir topografiniu (Lietuvoje ir lietuvių emigracijoje). Čia reikėtų pažymėti, kad nors, kaip skelbiama knygos paantrašoje,

daugiausia dėmesio skiriama Lietuvai, vis dėlto tekste neišvengiamai, bent jau ir prabėgomis, užsimenama, kaip į sukilimą žiūrėta ar žiūrima ir kraštuose, kuriuose jis taip pat vyko, t. y. Lenkijoje, Baltarusijoje, galiausiai pateikiama pačios Rusijos valdžios atstovų pozicija. Akiivaizdu, kad kalbant apie sukilimą kaip „lietuvių atminties vietą“, neįmanoma apeiti šio transteritorinio įvykio įprasminimo kitų šalių atminties kultūrose. Tam knygoje, deja, skiriama nedaug dėmesio, nors platesnis kontekstas čia išties būtų pravertęs gretinimui, ypač norint geriau suvokti lietuviškąją šio fenomeno per/interpretavimo specifiką.

D. Staliūnas įvade teigia, kad „sunku būtų rasti kitą tokį istorinį įvykį kaip 1863–1864 m. sukilimas, kurio interpretacija lietuvių *istoriniame naratyve* (kursyvas knygos autoriaus. – R. Č.) būtų taip pasikeitusi. Todėl šio sukilimo, kaip lietuvių atminties vietos, raida gali labai gerai iliustruoti lietuvių istorinio naratyvo kaitą nuo XIX a. antrosios pusės iki šių dienų“ (p. 7).

Išties su šiais teiginiais galima sutikti. Nors savo reikšme šis sukilimas lietuvių istorinio naratyvo įvykių hierarchijoje, atrodo, niekuomet nebuvo tapęs prioritetiniu, taigi kada nors kėlusiu itin karštus visuomeninius debatus, vis dėlto jis yra svarbus indikatorius, atskleidžiantis lietuviškosios „atminties politikos“ dėsningumus ir raidą.

Kaip žinia, „atminties politikos“ prigimtis iš esmės yra instrumentinė. Tai reiškia, kad jos pagrindinis bruožas yra praktiškumas ir, svarbiausia, didaktiškumas. Viešojoje erdvėje įkūnyta didaktika gali remtis tiek neigiamu prisiminimu – perspėjimu, kaip žmonės neturėtų elgtis (niekšybės, išdavystės pasmerkimas), tiek, atvirkščiai, gali būti įkvepianti, skatinanti elgtis panašiai (heroizmo, pasiaukojimo išaukštinimas). Tokiu būdu „atminties

politikos“ atliekamas instrumentinis praeities įprasminimas būna skirtas ne tik tam, kad garantuotų simbolinę valdžios, politinio ir ekonominio elito legitimaciją, bet ir tam, kad visuomenėje įtvirtintų ar patvirtintų tam tikrą moralinę tvarką.

Kolektyvinę atmintį tiriantys sociologai yra pastebėję, kad „ilgiausiai visuomenės atmintyje išlieka arba įvykiai, kurie turi vienokią ar kitokią tęstinumą dabartyje, arba traumuojantys įvykiai, po kurių lieka neišspręstos kaltės, kančios, atsakomybės ir panašios problemos“ (Šutinienė I. 2003. Įvadas, Krukauskienė E. ir kt. (sud.). *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas, p. 8). Todėl „kultūrinė atmintis“, ypač tais atvejais, kai praeities įvykių interpretacija dabartyje tebekelia stiprias emocijas, prieštaravimus ar net konfliktus, gali net smarkiai „įkaisti“ (tokia „karštoji“ tebėra, pavyzdžiui, Holokausto atmintis bei vertinimai) arba, priešingai, gana ilgai išlikti „vėsi“. Pastarąją įprasmini padės tik jos perkėlimas į tam tikrą *visuomet dabartinių* politinių reikmių nulemtą semantinį kontekstą. Prisiminkime, pavyzdžiui, karaliaus Mindaugo kaip pirmojo Lietuvos *euointegratoriaus* staigų suaktualinimą 2003 m., Lietuvai stojant į ES. Tad 1863–1864 m. sukilimo suvokimo kaitoje per XIX–XX a., kaip ir parodo D. Staliūno tyrimas, taip pat atsispindi toks kontekstualizavimo mechanizmas, kaskart perrašantis šį įvykį pagal konkrečios epochos ideologinių konjunktūrų nulemtus semiotinius reikalavimus.

Tačiau būtent dėl to iš esmės visi lietuviškojo istorinio naratyvo katalogą sudarantys reiškiniai ir įvykiai per pastaruosius 200 metų patyrė dideles interpretavimo ir reprezentavimo transformacijas, kurios, jeigu jas palygintume, dažniausiai buvo gana analogiškos, t. y. atspindėjo ne tik ir ne tiek žinių apie juos tobulėjimą ir gausėjimą, bet tiesiog jų pajungimą tuo metu dominuojančių ideologinių nuosta-

tų logikai. Tai, beje, gerai atskleidžia jau minėtos „Atminties ženklų“ konferencijos diskusijų metu nuskambėjusios gana iškalbingos sąsajos tarp 1863 m. sukilimo (D. Staliūno pranešimas) ir Žalgirio mūšio (R. Petrausko ir D. Staliūno pranešimas) interpretacijų kaitos. Tad atrodo, kad jau seniai pribrendo reikalas ne tik svarstyti klausimą, kaip istoriniai fenomenai, įvykiai ar asmenybės transformuojami „atminties politikoje“, bet ir kodėl tai vyksta iš esmės pagal daugmaž analogišką modelį? Juk, pavyzdžiui, tarpukario ar sovietinė praeities versijos iš esmės visiems atrenkamiems ir perinterpretuojamiems įvykiams taikė tą pačią pasaulėžiūros ir ideologijos matricą, tam tikrą vertinimo ir aiškinimo modelį, nepaisant to, ar tai būtų atliekama iš etnocentrinės, ar kokios nors socialinės „klasių kovos“ perspektyvos (aišku, ypač Lietuvos atveju, tai kol kas tebėra tikrintina hipotezė).

Atsižvelgiant į šias pastabas, darosi svarbu pažinti ne tik kultūrinės atminties turinį konkrečioje epochoje, bet ir pačią atminties politiką, jos formuotojus, motyvus, siekius, priemones, pobūdį, rezultatus. Juk istorinį įvykį ji pirmiausia pasitelkia kaip tiesioginę politinę metaforą, skirtą perrašyti ir pervertinti pačią tikrovę, taigi perkoduoti pasaulėvaizdį ir pasiūlyti naują normatyvinių ženklų sistemą. Taip pertvarkomi ne tik per šį filtrą persijoti praeities įvykiai, bet ir ištisi kraštovaizdžiai, urbanistinės ir viešosios ar net privačios erdvės, virstančios kultūriniumi, socialiniu ir ypač semantiniu požiūriu sudėtingais tekstais, kurie, beje, ne tik kinta, ar veikiau yra keičiami, atmetami ar tiesiog pašalinami, bet ir „nusėda“, sukurdami savotišką „atminties kultūrinį sluoksnį“. Taigi įvykio ir vietos, kur jis vyko, suvokimo bei įvykio ir vietos, kur jis įpaveldintas ar įamžinamas, ryšys tebėra sudėtingas ir daugiaprasmis. Tai, beje, gerai parodo ir D. Staliūno studija.

Tačiau, pasak Thomo Mertono, „jei rašytojas yra toks apdairus, kad niekada neparašo nieko, ką būtų galima sukritikuoti, jis niekada neparašo ir to, ką būtų galima skaityti.“ Tai ypač tinka šiam intriguojančiam ir skaitytoją lengvai pagaunančiam tekstui. Nors D. Staliūno studija tyrinėja 1863–1864 m. sukilimą *kaip ideologinį konstruktą*, tačiau lieka neapeiti ir istoriografiniai klausimai (prie to dar grįšime). Vis dėlto gaila, kad studijos autorius trumpame įvade itin šykšti vietos tyrimo teoriniams pagrindams bei metodologiniam instrumentarijui nušviesti, juolab kad ši knyga, kaip „pirmoji“ atminties studija Lietuvoje, gali tapti pavyzdžiu kolegų tyrinėjimams.

Titulinė studijos sąvoka yra „paveldas“. Ji šiuo atveju, atrodo, vartojama daugiau buitine, metaforine prasme. Tad verta pasakyti, kad perskaičius knygą, taip ir nepaaiškėja jos santykis su „kultūrinė atmintimi“. Be to, koks „paveldas“ turimas omenyje: materialiosios sukilimo liekanos bei vietos ar tiesiog ideologinis jo palikimas, arba visa kartu? Deja, šio klausimo autorius negvildena.

Kita vertus, paantraštinė „atminties vietos“ sąvoka, nors ir gerai žinoma su šios srities tyrimais susipažinusiems ar juos atliekantiems specialistams, ligi šiol Lietuvoje plačiau nevartojama. Todėl „paprastas“, su šio termino kūrėjo P. Nora darbais nesusipažinęs skaitytojas, vien perskaitęs studijos pavadinimą, gali susidaryti klaidinantį įspūdį, kad knygoje bus kalbama tiesiog apie paties sukilimo topografiją, su juo susijusias vietas. Juk kitaip negu lietuvių, prancūzų kalboje sąvoka *lieu* siejama ne tik su erdve ir laiku, bet ir – o tai šiuo atveju ne mažiau svarbu – su stereotipais, mąstymo klišėmis, tiesiog banalybėmis (*Le nouveau petit Robert. Dictionnaire de la langue française*. 1995. Paris: Dictionnaires le Robert, p. 1282) (pranc. *lieu(x) commun(s)*, lot. *loci communes*, gr. *topoi koinoi*, angl. *commonplace(s)*). Šioje

studijoje, deja, P. Nora pavardė nė nepaminėta, o tyrimo teoriniu karkasu tampa kitos – „komunikatyvinės atminties“ ir „kultūrinės atminties“ – kategorijos, kurias savo tekstuose vartoja Janas ir Aleida Assmannai (p. 8).

Vis dėlto darbo autorius pagrįstai pažymi, kad šiuo konkrečiu atveju būtų sudėtinga kalbėti apie sukilimo komunikatyvinę atmintį. Jos laiko horizontas, kitaip negu „kultūrinės“, kaip žinome, yra gana siauras – nuo 80 iki 100 metų. Tai atitinka 3–4 kartas, arba lotyniškąjį *saeculum*, taigi XX–XIX a. sukilimas į šiuos mnemoninius rėmus jau nebepatenka. Nors D. Staliūnas ir nesigilina į sukilimo komunikatyvinės atminties specifiką, tačiau visai be reikalo apeina kartų perimamumo, prisiminimų, ko pats nematei, bet prisimeni iš mačiusių pasakojimų, problemą.

Kita vertus, žinoma, sudėtingas ir dėmesio reikalingas tebėra ir klausimas, kaip nepaliaujamas istorinių žinių kaupimas veikia „kultūrinės atminties“ darbą, šiuo atveju – kaip sukilimas vėl perinterpretuojamas ne tik dėl jam „išorinių“ ideologinių, bet ir dėl kognityvinių, „vidinių“ priežasčių. Juk, pavyzdžiui, 1863–1864 m. sukilimo reikšmė nepriklausomybės kovų sekoje (šis klausimas svarstomas III knygos dalyje) tebėra ne tik ideologinė, t. y. atminties politikos, bet ir istoriografinė arba istorinės tiesos ieškojimų problema, nors studijos autorius, atrodo, stengiasi jas atskirti.

Kultūrinė atmintis dažniausiai įtvirtinama tokiomis formomis kaip profesionalioji istoriografija, istorinė publicistika ir kitos istorijos populiarinimo priemonės (pradedant istorinių įvykių ekranizacijomis kine ar TV ir baigiant jų „gyvosiomis“ inscenizacijomis muziejuose ar per istorines šventes), institucijų tęstinumą įkūnijantys ar svarbius istorinius įvykius bei asmenis menantys pastatai ar vietos, gatvių pavadinimai, memorialai, paminklai, atminimo lentos, minėjimai, šventės, muziejų ir parodų ekspozicijos ir t. t. Šios kultūrinės atminties reprezentacijos, ženklai, ritualai

ir vietos iš esmės atspindi galią turinčios visuomenės dalies – politinio ir ekonominio elito – sąmoningą pasirinkimą, ką iš visos praeities įvykių bei asmenybių „saugyklos“ atrinkti, įprasminti, minėti, o ką ignoruoti, apleisti, naikinti. Tai ir yra „atminties politikos“ esmė.

Atsižvelgdamas į tai, D. Staliūnas daug vietos skiria ne tik sukilimo interpretacijų kaitai, bet ir reprezentacijų formoms. Jis pasižymi itin kruopščiu ir nuosekliu šaltinotyriniu darbu, kuris apėmė ne tik istorikams įprastus rašytinius, t. y. archyvinus, periodikos ar literatūrinius šaltinius, bet ir šiuo atveju labai įdomią ir pirmąkart į vieną vietą surinktą sukilimo ikonografiją (karikatūras, archyvines ar šiuolaikines sukilimo įpaveldinimo bei įamžinimo vietų nuotraukas, net komercinę „Tauro alaus“ reklamą). Visi profesionalūs istorikai žino kiekvienos tokios, kad ir menkiausios, žinutės ar vizualinio šaltinio atradimo pastangų kainą, tad autoriaus darbštumas ir atkaklumas išties žavi. Šiuo atžvilgiu galima tik menka pastabėlė, kad pateikiant Muravjovo Koriko paminklo karikatūras bei jo demontavimo nuotrauką, būtų tikėtina įdėti ir paties paminklo fotografiją.

Tačiau studijoje tik fragmentiškai užsimenama apie su sukilimu susijusias muzealijas, kurių esama ne vieno (ypač provincijos) muziejaus ekspozicijose ir rinkiniuose. Juk muziejus yra išties svarbi atminties institucija, ypač žiūrint iš lokalinės istorijos bei tapatumo palaikymo perspektyvų. Šių eilučių autorei neseniai teko lankytis Biržų pilies muziejuje, kur 1863–1864 m. sukilimui atskleisti skirta, nors ir nedidelė, bet išties garbinga vieta, leidžianti lankytojui aiškiai susieti nacionalinį ir lokalų šio reiškinio mastelius. Beje, įdomu, kad D. Staliūnas, pateikdamas daug sukilimą įamžinančios vizualinės medžiagos būtent iš Šiaurės Lietuvos, ypač

Panevėžio apylinkių, deja, nesvarsto šiuo atveju svarbaus klausimo, kiek adekvatus istorijos ir atminties *topografijos* santykis. Juk skaitytojui būtų labai pravertęs svarbiausių sukilimo įvykių Lietuvos teritorijoje žemėlapis su pažymėjimais, kurie iš jų jau yra įamžinti ir koku būdu.

Stilius atskleidžia santykį su skaitytoju – susidaro išpūdis, kad šioje studijoje daugiau orientuojamasi į profesionalų kolegą, o ne į paprastą istorijos mylėtoją, kurį ši knyga dėl savo specifikos gali sudominti ne mažiau nei specialistą. Šiuo atžvilgiu labiausiai kliūva pirmasis knygos skyrius, kuriame pateiktos ne XIX a. specialistui caro valdininkų sukilimo interpretavimo peripetijos taip ir lieka kiek ezoteriškos ir miglotos. Kita vertus, plačiajai auditorijai būtų labai pravertęs ir kiek platesnis vieno ar kito laikotarpio sociopolitinio konteksto pateikimas, padedantis geriau suvokti sukilimo „panaudos“ vieniems ar kitiems ideologiniams poreikiams ypatumus. Pasižadau ir platesnių apibendrinimų skyrių pabaigose.

Tad susidaro išpūdis, kad šioje kultūrinės atminties studijoje vis dėlto liekama prie istoriografinio tyrimo metodologijos ir stilstikos, o iš esmės vengiama laisvesnių samprotavimų ir vertinimų, aiškinantis atskleistų reiškinių priežastis, motyvus bei rezultatus. Matyt, sąmoningai nenorima teigti nieko, ko nebūtų galima pagrįsti šaltiniais. Tai pasakojimą padaro, jeigu taip galima pasakyti, skalsų, net taupų. Bet, žinoma, šios pastabos anaipol nemenkina atlikto didžiulio darbo vertės, juk jokia svarstymų ir išvedžiojimų kiekybė negalėtų paslėpti kokybės trūkumo. Tad baigdamas tiesiog noriu pirmiausia pasidžiaugti puikiu kolegos darbu ir, antra, paskatinti būsimus šios knygos skaitytojus: nusiteikite įdomiai ir prasmingai intrigai.

Rasa Čepaitienė
Vilniaus universitetas